

ÇALIŞMAK: OLMAK YA DA OLMAMAK (MI?)

Yüksel AKKAYA*, Rana GÜRBÜZ**

Özet: İnsanlar, kendi geçim araçlarını üretirken, dolaylı olarak, kendi maddi yaşamlarını da üretirler. Bireylerin yaşamlarını ortaya koyuş biçimi onların ne olduklarını yansıtıyorsa, onların ne oldukları, üretimleriyle, ne ürettikleriyle olduğu kadar nasıl ürettikleriyle de ilgilidir, ki bu da çalışma sorununu ortaya koyar. Ama bu çalışma sorunu basit bir sorun değildir, zira belirli bir tarza göre üretici faaliyette bulunan belirli bireyler, bu belirli toplumsal ve siyasal ilişkilerin içine girerler. Buradan şu sonucu rahatlıkla çıkarabiliriz çalışma sorunu politik bir sorundur ve politikadan arındırılmamalıdır. Tarih boyunca insanlar çalışmayı bir felaket, bir talihsizlik, bir ah olarak görmüştür. Filolojiden (aynı anlama gelmek üzere etimolojiden) yola çıkarak bugün bile duyumsadığımız anlamda hiçbir sözcüğün Latincedeki çalışma kavramı kadar açıklayıcı olamayacağı açıktır. Latincedeki labor sözcüğü zor, zahmetli, güç, yorucu bir içeriğe işaret eder. Eski Germen dilindeki arbeit sözcüğü acı, ıstırap, sıkıntı anlamına gelir. Rusçada çalışmak sözcüğünün karşılığı olan padoma, robota kelimeleri kölelik anlamına gelir.

Anahtar sözcükler: çalışmak, maddi yaşam, toplumsal ilişkiler

Working: To be or not to be (?)

Abstract: Human produce their own material reality indirectly when they produce their means of sustenance. If how life of an individual manifests is a reflection of who they are, what they are is related to their production and what they produce, as well as how they produce it, which is the problem of working. But this problem of working is not a simple one, individuals producing under a certain mode of production enter into to these specified societal and political relations. We can strongly conclude that the problem of working is a political issue and cannot be depoliticized. Throughout history, humans have regarded working as a catastrophe, a mishap, or a curse. Philology (and its synonym etymology) informs us that no word is as demonstrative of its contemporary sense as its Latin origin when it comes to define the concept of working. In Latin, labor expresses hard, inconvenient and toilsome content. In Old German, arbeit defines pain, unease and distress. In Russian, the words padoma, robata which means working should be translated as slavery.

Key words: working, material reality, societal relations

“Yaşamak, işçi için, ölmektir”
(A. Guepin)

I.

Fransız hekim A. Guepin'in (1825) bir değerlendirmesinden esinlenerek, “çalışmak, insan için, ölmektir” diyebilir miyiz, demeli miyiz? Soru basit, ama yanıtı bir o kadar basit değil! İnsanlık tarihi, yaşam için uğraşın, çabanın giderek çalışmaya mahkum edilmesinin de tarihidir. Engels, Doğanın Diyalektiği'nde insanın insan oluşunu ele alırken zımnî olarak bu sürece de işaret eder. Doğadan bağımlılıktan kurtuluş için üretmek, üretmek için uğraşmak, çaba sarf etmek ve nihayet çalışmak gerekir. “Elin uzmanlaşması alet demektir, alet de özgül insan faaliyeti, insanın doğa üzerindeki dönüştürücü tepkisi; üretim demektir” (Engels, 1979). Kuşkusuz bu, insanların en önemli tarihsel faaliyeti olduğu kadar, bütün öteki faaliyetlerin de

madditemelini meydana getirir (Engels, 1979). Marx ve Engels'in Alman İdeolojisi'ndeki ifadesi ile “İnsanlar, kendi geçim araçlarını üretirken, dolaylı olarak, kendi maddi yaşamlarını da üretirler”. Bireylerin yaşamlarını ortaya koyuş biçimi onların ne olduklarını yansıtıyorsa, onların ne oldukları, üretimleriyle, ne ürettikleriyle olduğu kadar nasıl ürettikleriyle de ilgilidir, ki bu da çalışma sorununu ortaya koyar (Marx-Engels, 2010). Ama bu çalışma sorunu basit bir sorun değildir, zira “belirli bir tarza göre üretici faaliyette bulunan belirli bireyler, bu belirli toplumsal ve siyasal ilişkilerin içine girerler” (Marx-Engels, 2010). Buradan şu sonucu rahatlıkla çıkarabiliriz çalışma sorunu politik bir sorundur ve politikadan arındırılmamalıdır.¹

*Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü

**Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İslahiye İktisadi İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü

Çalışma ekonomik, sosyal bir faaliyet olmaktan çok politik bir alan olduğu için anlamı karartılmaya, bağlamından koparılmaya çalışılır ve şöyle açıklanır: Çalışma, bireye kimlik ve aidiyet sağlar. Bireyin toplumda kabul görmesine imkan tanır. Çalışma belirli bir düzen içinde yaşamasına yardımcı olur. Çalışma işbirliği kurma, dayanışma, paylaşma vb. gibi sosyal yeteneklerin gelişimine de aracılık eder. İş, kişinin kimliğini ve kişiliğini yapılandırır. Ortak hedefler doğrultusunda işbirliği ve başarıları paylaşma zevki verir. Çalışma bireyin kendisini mutlu, başarılı ve bağımsız hissetmesini sağlar. Çalışma, sosyal bir görev olarak kabul edilmektedir. Çalışma, kişisel hedeflere ve psikolojik tatmine ulaşmada bir araçtır.²

Oysa çalışmanın asli ve en belirgin unsuru olan ücretli emek üretimin merkezidir ve bir üretim tarzının gizemini açığa çıkaracak özelliğe sahiptir. Öyle olduğu için de çalışmak, ücretli emek insanın beslenme, barınma, giyinme gibi ihtiyaçlarını gidermenin ötesinde daha büyük bir politik anlam içerir. K. Weeks "çalışma sadece ekonomik bir faaliyet değildir. Gerçekte her bireyin çalışmasının gerekmesi ve çoğunun ücret için çalışmasının ya da çalışan biri tarafından desteklenmesinin beklenmesi ekonomik bir gereklilikten ziyade toplumsal bir uzlaşma ve disipline edici bir aygıttır" derken önemli bir gerçeğe işaret etmektedir (Weeks, 2014).

II.

Antik dönemde çalışma kavramı kaderin gerektirdiği acıdan kaynaklanır. İbraniğin temel kaynaklarında çalışmak, bir günah, bir ceza olarak, kaybedilmiş saygınlığa tekrar kavuşmak için insana tanınmış bir "araç"tı (Lefranc, 1959).

G. Lefranc, çalışma konulu bir konferansa sunduğu tebliğin başlığını "Lanetli Çalışmadan En Yüce Çalışma"ya kor ve insanlık, çalışmayı bir felaket, bir talihsizlik, bir ah olarak görmüştür der (Lefranc, 1959). Bunu açıklamada da filolojinin, mitolojinin ve felsefenin bize yardımcı olacağını belirtir. Filolojiden (aynı anlama gelmek üzere etimolojiden) yola çıkarak bugün bile duyumsadığımız anlamda hiçbir sözcüğün Yunancadaki çalışma kavramı kadar açıklayıcı olamayacağını söyler. Latincedeki *labor* sözcüğünün zor, zahmetli, güç, yorucu bir içeriğe işaret ettiğini belirtir. Eski Germen dilindeki *arbeit* sözcüğünün acı, ıstırap, sıkıntı anlamına geldiğine dikkat çeker. Rusçada çalışmak sözcüğünün karşılığı olan *padoma, robota* kelimelerinin kölelik anlamına geldiğini belirtir. Eski Slav sözcüğünde

köle anlamına çalışma aynı zamanda öksüz kalmak anlamına da geliyordu.

Fransızcada uzun süre Latince'den gelen *opus* ve *labor* sözcükleri kullanılmıştır. Fakat daha sonra çalışma sözcüğü yerini üç kazık anlamına gelen *tripaliuma* bırakır. Üç kazık atları nallamak için kullanılan bir alettir. Bu sözcük eski Fransızcada katafalk anlamına da gelir.

Lefranc, Fransızcada köle, mahkum, öksüz, işkence aleti, katafalk gibi anlamlar içeren bir kökten gelen çalışma kavramının çok iyi şeyler çağrıştırmadığına vurgu yapar. Filolojiden sonra mitolojiye de başvurur ve mitolojinin de çalışma kavramının kökenindeki olumsuzlukları filoloji gibi doğruladığını açıklar. Greko-Latin mitolojisinde bir çalışma tanrısı olmadığını belirtir. Evet, her şeye bir tanrı bulan Greko-Latin mitolojisinde çalışmanın tanrısı yoktur! Altın çağın yazınında insan doğanın sunduğu nimetten yararlanabilmek sıkıntı çekmek zorundadır. Kuşkusuz altın çağın bu miti Neolitik dönemden Paleolitik döneme kadar olan toplayıcılık dönemi ile ilgilidir.

Çalışma ile ilgili olarak bir kaynak olarak felsefeye gelince, kuşkusuz yine Antik Yunan'a bakmak gerekmektedir. Aristo ve Platon'un dünyasında el emeği ile çalışanların yeri en son sıradadır ve özgür insan olarak kabul edilmezler (Lefranc, 1959).

G. Lefranc çalışma kavramının 19. yüzyılın başından itibaren lanetli kimliğinden kurtulup yüce değer özelliği kazanmaya başladığını belirtiyor G. (Lefranc, 1959). Ne tesadüf, kapitalist üretim tarzı tam da bu zaman diliminde kendisini tahkim etmeye başlar! Kuşkusuz, çalışma da artık bambaşka bir anlam taşıyacaktır.

III.

Çalışma olgusunu iki ana dönem üzerinden izlemek mümkündür. Birinci dönem 18. yüzyıla kadar olan "alet çağı"dır. İkinci dönem ise "makine çağı"dır (Barret, 1948). Birinci döneme dair emek tarihi yazınının "eril" bir tarih olarak ele alınması, ikinci dönemi de "eril" bir tarihe dönüştürmenin kaynağı olmuştur. Çalışma olgusunun artık ürün üretmekten çok geçimlik olduğu dönemde ilk temel iş bölümü kadın ile erkek arasında başlamış ve tarihin en tartışmalı alanlarından birinin de kaynağı olmuştur. "Eril" tarih yazımı kadını çalışmanın dışına itip erkeği ön plana çıkarırken, çalışma dünyasında da eril egemenliğin temellerini atmıştır. Oysa "eril" tarih yazınının gizlediğinin aksine birinci ve ikinci

dönemlerde kadın emeği, kadın çalışması oldukça önemlidir, toplumsal yapının da üretimin de temelini oluşturur. Mies "Kadın üretkenliği, her şeyden önce, klan ve topluluğun bütün üyelerinin günlük geçimini sağlama becerisi ile yaşamını sürdürme güvencesine dayanır. Kadınlar, sadece kendileri için değil, avlanma 'risk ekonomisi' olduğu için, erkeklerin avda şansı yaver gitmezse, erkekler için de 'günlük ekmeği' ister istemez sağlamak zorundaydı" derken bu gerçeği açığa çıkarır ve ekler "insanlığın yaşamını sürdürmesi 'avcı erkek'ten çok 'kadın toplayıcı'ların eseridir" (Mies, 2011). Kuşkusuz bu ilk dönemde bir çalışma biçimi olarak toplayıcılık, avcılıktan daha fazla güvenli ve risksizdir, dolayısı ile kadın emeği, çalışması insanlık tarihinin ilk dönemlerinde oldukça önemli yer tutar, zamanla bu çalışma, emek değersizleştirilmeye çalışılsa da!...

Baskın Marksist yazın birinci dönemde üretim araçlarının insanın kas gücüne bağlı kalmasından yola çıkarak, "eril" emek tarihini ve çalışmayı da bunun üzerine temellendirirken toplumun önemli üretici ve çalışan kesimi olan kadınları görünmez kılmıştır. Oysa insanlık tarihinin uzun döneminin geçimlik ekonomilerinde kasa dayalı alet kullanan erkeklerin avcılık çalışmasının payı kadının toplayıcılık emeğinin payından daha azdır (Mies, 2011).

Tarihsel sürecin ilerleyen aşamasında, özellikle yerleşik hayata geçiş ve toprağa dayalı bir üretim tarzı ile birlikte çalışma daha çok köle emeği tarafından yerine getirilirken, özgür işgücü, aynı anlama gelmek üzere çalışma, greko-romen çağının sonlarına doğru önem kazanır ve loncalar halinde görülür. Köleliğin önce zayıflayıp, sonra yok oluşu ile birlikte serflik doğar ve 13. yüzyılda esas işgücü, çalışma haline gelir, 18. yüzyıla kadar sürer (Barret, 1948).

Köle emeği, insanlık tarihinin en dramatik çalışma biçimlerinden biridir. Savaşan tarafların düşmanlarını tamamen ortadan kaldırma politikası zamanla yerini "artık nüfus" olan bu düşmanı esir almaya bırakırken, onların da boş durmak yerine çalıştırılmasını gerektirir. "Artık nüfus" olan düşmanı tamamen yok etmekten ise onun emek gücünden yararlanmanın oldukça faydalı olduğu görüldükçe köle emeği de yaygınlaşmaya başlamış ve hayatın her alanını kapsayan bir çalışma biçimine dönüşmüştür (Barret, 1948). "Eril" ve kadın emeğini yok sayan dil kendisini köle emeği anlatısında da gösterir, köle emeği ile erkek köle özdeşleştirilir! Oysa bu dönem en çok gereksinim duyulan daha çok kadın köle emeğidir... Genç ve kadın işçilerin köleleştirilmesi, özel mülkiyetin en trajik

biçimlerindedir. Zira "yağmacı üretim tarzı" bunu gerektirir. Böyle olduğu için de "İşgücünün elde edilmesinin bu yağmacı biçimi, ister 'özel' topraklarda çalıştırmak ister satmak amacıyla olsun, savaşı-avcılarının en 'üretici' eylemi sayılırdı". Kadın köleler daha çok tercih ediliyordu, çünkü hem tarım işçileriydiler hem de daha fazla köle üretebiliyordu, doğurganlık özellikleri ile kuşkusuz daha yüksek fiyata satılıyorlardı. Evet erkekler de bu dönem üretkenlikte çok önemliydi: Kölelerin zorla ele geçirilmesi işlerinde elbette!..(Mies, 2011). Çalışma yaşamı kadınlar üzerinde ataerkil kontrolün ve birikimin yapılandırıldığı bir dönemdir bu dönem.

Kadın-erkek kölenin verimli çalıştırılması için sürekli denetlenmesi ve gözetlenmesi gerekiyordu; oysa daha titiz nitelikli bir emeğe ihtiyaç duyulmaya başlandıkça ilk dönem köleliğinden hızla uzaklaşmaya başlanmıştır. Birikim için yeni bir köle tipine ihtiyaç vardı: daha çalışkan, daha nitelikli, daha üretken. Bu yeni köle çalışmanın karşılığında kendisine para olarak ödemenin de yapıldığı bir köledir. Kurulan iş ilişkileri zengin bir iş mevzuatının gelişmesine de yol açmış, özellikle Roma Hukuku kölelerin yaşamında büyük değişiklikler yaratmıştır. Zamanla kölenin durumu serfin durumuna yaklaşmaya başlamıştır (Barret, 1948). Bu kez kaba şiddet içeren bir üretim tarzından görünüşte şiddet içermeyen bir üretim tarzına yönelmiş gibidir!... Bu yeni bir çalışma biçimi ve emeğin yeni kontrol rejimi anlamına da gelmektedir. Çalışmada rızanın inşasında "yeni" bir dönem, "yeni" bir yöntem...

IV.

Kölecil toplum üretim tarzında çalışmanın, üretimin asli unsuru olan kölelikte olduğu gibi feodal üretim tarzında da üretimin asli unsuru ve çalışma biçimi olan serflikin en büyük kaynağı savaşlar olmuştur. Fethedilen ülkenin halkının toptan esir edilmesi serflikin de temel kaynağını oluşturmuştur. Serf esasen bir feodal üzerinden toprağa bağlı olduğu için serflik çalışması tarım emeğinin genel biçimini de oluşturur. Serfler de köleler gibi senyörün her türlü işini görür, her şeyi ile senyöre bağlı bulunur, alınıp satılırlardı. 8. yüzyıldan itibaren serflerin de ara sıra mal mülk edindiği görülmeye başlandı. Üç tür serf vardı: Senyörün şahsına bağlı serfler, senyörün toprağına bağlı serfler, kendilerine bırakılan toprağı işleyen ve senyöre bir pay veren serfler. 13. yüzyıldan itibaren kol emeğine olan ihtiyacın artması ile serflikte dönüşmeye başlamış, 16. yüzyıldan itibaren kaybolmaya yüz tutmaya başlamış, 18 yüzyılda son bulmuştur (Barret, 1948).

Feodal üretim tarzında özgür köylüler de vardır ve bunların konumu serfinkinden çok fazla bir farklılık göstermez. Her köylü ailesi gündelik hayat için gerekli şeyleri üretmek için çalışır, çaba gösterir, uğraşır. Köylü evini kendisi yapar, ev eşyasını, alet edavatını kendisi üretir. Köleci toplumun üretim tarzında olduğu kadar olmasa da feodal toplumun üretim tarzında da "eril" bir tarih anlatımı vardır: Köylü denince, serf denince akla ilk gelen erkek emeğidir. Oysa feodal toplumda da kadın emeği, çalışması önemli yer tutar, üstelik kadın emeği işbölümü çerçevesinde kadın işi olarak görülecek bazı işlerin temel işgücü olur. Yün ve keten ipliğinin eğirilmesi, dokumacılık gibi işlerde kadın emeğinin, çalışmasının belirgin ve baskın olarak çıktığını görürüz. Üstelik kadın köleler bu konuda çok yetkindirler (**Barret, 1948; Heers, 1965**).

Feodalitede de emeğin kontrol biçimleri rızanın inşasında "yeni" bir yol aranırken aslında değişen çok şey de yoktu öz itibarı ile. "Yeni" olan ile "eski" olan yer değiştirirken bakış açısında temel bir değişiklik olmadı, "yeni" duruma uyarlamalar gerektiğinde yerine getirildi, kelimenin tam anlamı ile dönüştürüldü ve diyalektik olarak da korundu (**Mies, 2011**). Köleci toplumda olduğu gibi feodalizmde de yağma, fetih bu üretim tarzını ayrılmaz parçası oldu. Zor araçlarının tekeline sahip olan erkek toplumsal ilişkileri ve çalışmayı da belirleyen oldu. Kilise ve devlet egemen ataerkil yapıyı tahkim edip, pekiştirirken üretim tarzını da, çalışmayı da biçimlendirdi. Öyle ki birer kadın emeği olan çalışma alanları acımasız yaptırım ve uygulamalarla kadınlardan erkeklere aktarıldı (**Mies, 2011**). Lonca sistemi bu sürecin en önemli yapılandırması oldu.

Feodalizmde zanaat emeği ve loncalar birinci dönemin ihmal edilmeyecek çalışma biçimlerinden biri haine geldi. Her lonca bir şehirde veya bölgede aynı zanaatla uğraşan bütün çalışanları bünyesinde topluyordu. Çıraklık, kalfalık, ustalık hiyerarşisine dayanan bu çalışma düzeni oldukça katı idi. Çırakların yaşı genel olarak 12-18 olup, çırak sayısı sınırlıdır ve işin özelliğine göre çıraklık süresi iki yıldan on iki yıla kadar sürebilmektedir. Çıraklık süresini başarı ile tamamlayanlar kalfalığa terfi ederler. Kalfa emeğinin karşılığında bir ücret alır, çalışma süresi gün doğumundan gün batımına kadardır. Belirli bir olgunluğa eriştikten sonra bir sınavdan sonra kalfa ustalığa geçer (**Barret, 1948; Brizon, 1977**). 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan dönem loncalar aracılığı ile yükselen erkek egemen, ataerkil yapılanmanın pekiştirildiği, zanaatkar kadınların üretim alanının, çalışmanın dışına itildiği, kadının

eve kapatıldığı dönemdir (**Mies, 2011**). Bu tahkim ve ele geçirme için "Kadın zanaatkarların işlerinden uzaklaştırılmaları; il idarelerinin, devlet ve kilisenin onların mülkiyetlerine el koyması yetmezdi; kadınların yeni yaşamın üretilmesi üzerindeki kontrolü (yani bir çocuğu doğurma ya da aldırma kararları) paramparça edilmek zorundaydı. Kadınlara karşı verilen bu savaş, Avrupa'nın her yerinde, en az üç yüzyıl boyunca sürdü" (**Mies, 2011**). Bunu rasyonalize eden yaklaşım ise cadılık idi. Bu üç yüzyıl cadı avı adı altında kadın emeğinin zora dayalı, acımasız, bir o kadar da trajik ve zalimane olarak erkeklere devredildiği bir dönemdir.

Primitif sermaye birikimi, ataerkil tahakkümü sınırsız egemen kılmaya çalışırken, bu "bilimsel ataerkil tahakkümden faydalanan sınıf; tüccarlar, maden sanayicileri, hazır giyim kapitalistlerinden oluşan, yükselen protestan kapitalist sınıfı" (**Mies, 2011**).

Kilise, devlet ve aile artık üretimin, sermaye birikiminin açılığının hissedildiği bir dönemde kadına savaş açtı: bütün artık üreten, sermaye biriktiren, karlı alanlar erkeklere! Tek düstur buydu... İşyeri evden, ev işyerinden ayrılırken çalışanın zaman kontrolü de bir başkasının gözetimine, denetimine geçiyordu.

Daha fazla satmak için daha fazla üretim: Merkantilizm... Kastlar halinde katılmış olan loncalar 18. yüzyılda ticaretin gerektirdiği üretimin önünde bir engel olarak görülmeye başlandığı dönemdir. "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" felsefesinin gereği olarak da tarihteki yerlerini almaları gerekmektedir, öyle de olur. Artık makina çağı zamanıdır. Kapitalizm bir üretim tarzı olarak sahneye çıkar; çalışma, üretim, üretim tarzı, üretim ilişkileri, toplumsal ilişkiler büyük bir sarsıntı ile yeniden düzenlenmelidir. Öyle de olur. Ama bunun için önce bu kez başka bir yağmaya, sömürgeciliği de ihtiyaç vardır. Kuşkusuz üretim de çalışma da buna göre yapılandırılacaktır. "Sermaye, büyük oranda 16. ve 17. yüzyıllar arasında sömürgelerde birikmişti" ve bu da "büyük ölçüde haydutluk, korsanlık, zorla çalıştırma ve köle emeği yolu ile biriktirilmişti" (**Mies, 2011**). Öyle ki sömürgelerdeki plantasyonlarda üretim için ucuz emek gücü için köle kadınlar çok sayıda çocuk doğurmaya, kendi rızaları dışında, zorlanacak, bunun için yasal düzenlemelere başvurulacaktı (**Mies, 2011**). Feodalizmden kapitalizme geçiş çalışmanın da kadın emeğinin de yeniden ve yeniden yapılandırıldığı zora dayalı bir geçiştir. Eril emek tarihinin görmezden geldiği bir çalışma ve üretim olarak...³

Dipnotlar

1. Kathi Weeks, Çalışma Sorunu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014 eserinde bu sorunu kapsamlı olarak ele almaktadır, meraklısı için bir başvuru kaynağı özelliği taşımaktadır.
2. Bu temel yaklaşım için Türkçede iki temel esere bakılabilir: Aşkın Keser, Çalışma Psikolojisi, Ekin Kitabevi, Bursa, 2009; Keith Grint, Çalışma Sosyolojisi, Alfa Basım Yayın, Bursa, 1998. Kötü bir çeviri, içerik olarak sorunlu da olsa Grint'in Çalışma Sosyolojisi ders kitabı çalışma konusunda Türkçedeki kapsamlı bir eser olarak göz önünde tutulabilir, bu yazı kapsamında başvurulmamış olsa da!..
3. Kadın emeğinin, kadın çalışmasının emek tarihinde yok sayılmasına güçlü bir itiraz olarak şu iki esere bakılabilir: Maria Mies, Ataerki ve Birikim, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011; Silvia Federici, Caliban ve Cadı, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Kaynaklar

- Barret, F.** (1948) *Histoire du Travail*, PUF, Paris.
- Brizon, P.** (1977) *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi*, Onur Yayınları, Ankara.
- Engels, F.** (1979) *Doğanın Diyalektiği*, Sol Yayınları, Ankara.
- Guepin, A.** (1825) *Nantes au XIXe Siecle, Sebire*.
- Heers, J.** (1965) *Le Travail au Moyen Age*, PUF, Paris.
- Lefranc, G.** (1959) "Du travail maudit au travail souverain?" *Le Travail et L'Homme, Tome XIV*.
- Marx, K - Engels, F.** (2010) *Alman İdeolojisi*, Sol Yayınları.
- Mies, M.** (2011) *Ataerki ve Birikim*, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Weeks, K.** (2014) *Çalışma Sorunu*, Ayrıntı, İstanbul.